

خاندان ولی صفی

شهریارانی گمنام

آثار بازمانده

از این خاندان بزرگ چندین اثر نفیس تا به روزگار ما بر جای مانده که نام آنان را همچنان زنده نگاه داشته است. در زیر بارعایت ترتیب تاریخی از هر یک از این آثار به اجمال یاد خواهد شد .

این نکته شایسته ذکر است که تاکنون تنها یک سکه از امرای خاندان مزبور به نظر نگارنده رسیده که اکنون در مجموعه‌ای در قم موجود است. در یک روی این سکه که از جنس نقره است - عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و در روی دیگر جمله «ضرب قم» در متن و عبارت «..... لعام سبعین و سبع [مأة]» در حاشیه خوانده می‌شود . قسمتی از سکه نیز سائیده و محو شده که به احتمال در آن قسمت نام امیرآن دوره خاندان ثبت بوده است .

ایضاح را به این نکته نیز اشاره می‌نماید که بناهای شناسانده شده در این فصل - که همه در شمار بهترین و نفیس‌ترین آثار هنری قدیم ایران است تاکنون به درستی در هیچ جا معرفی نشده و ارزش

آن آشکار نگردیده است . در پاره ای از آثار داخلی و خارجی از برخی از آنها وصف کوتاهی دیده می شود که به هیچ وجه مبین ارزش واقعی و هنری آنها نیست . نویسنده نیز پیش از این در بحث هایی دیگر به شناساندن آثار مزبور پرداخته ، و با این همه آنچه در اینجا می آید نخستین وصف دقیق و مبسوطی است که از نفائس مزبور انجام می گیرد .

* * *

آثاری که از خاندان علی صفی اکنون برجای و در دست است - اعم از بناها و جزآن - عبارت است از :

- ۱- خانقاه خواجه علی صفی .
- ۲- بقعه خواجه اصیل الدین و خواجه تاج الدین علی اصیل در باغ گنبد سبز قم .
- ۳- بقعه خدیجه خاتون در پنج فرسنگی جنوب قم .
- ۴- بقعه معروف به سید سربخش .
- ۵- بقعه احمد بن قاسم .
- ۶- بقعه چهارتن از بزرگان خاندان در باغ گنبد سبز .
- ۷- بقعه شاهزاده ابراهیم .
- ۸- ترجمه تاریخ قم .

خانقاه خواجه علی صفی :

این خانقاه که به نقل سمرقندی - در عبارتی که پیش تر از او نقل شد و دانستیم که اصل آن از تاریخ کبیر جعفری است - در بیرون دروازه کنکان قم ۶۰ قرار داشته همان بقعه بی تاریخ از سه بنای

۶۰- این دروازه نزدیک محمودآباد قم بوده (خلاصة التواریخ قاضی احمد قمی، برگ ۲۵۶ عکس ۵۵۶۷ و ص ۴۵۸ نسخه ۶۵۷۰ دانشگاه) و آن اکنون مزرعه ای است مجاور شهر در جانب شرق آن.

برجی شکل باغ گنبد سبز این شهر است که در سوی شمال دو بنای دیگر قرار گرفته و گویا خاکجای خواجه مزبور نیز هست. آن دو بنای دیگر هم مدفن افرادی از همین خاندان است.

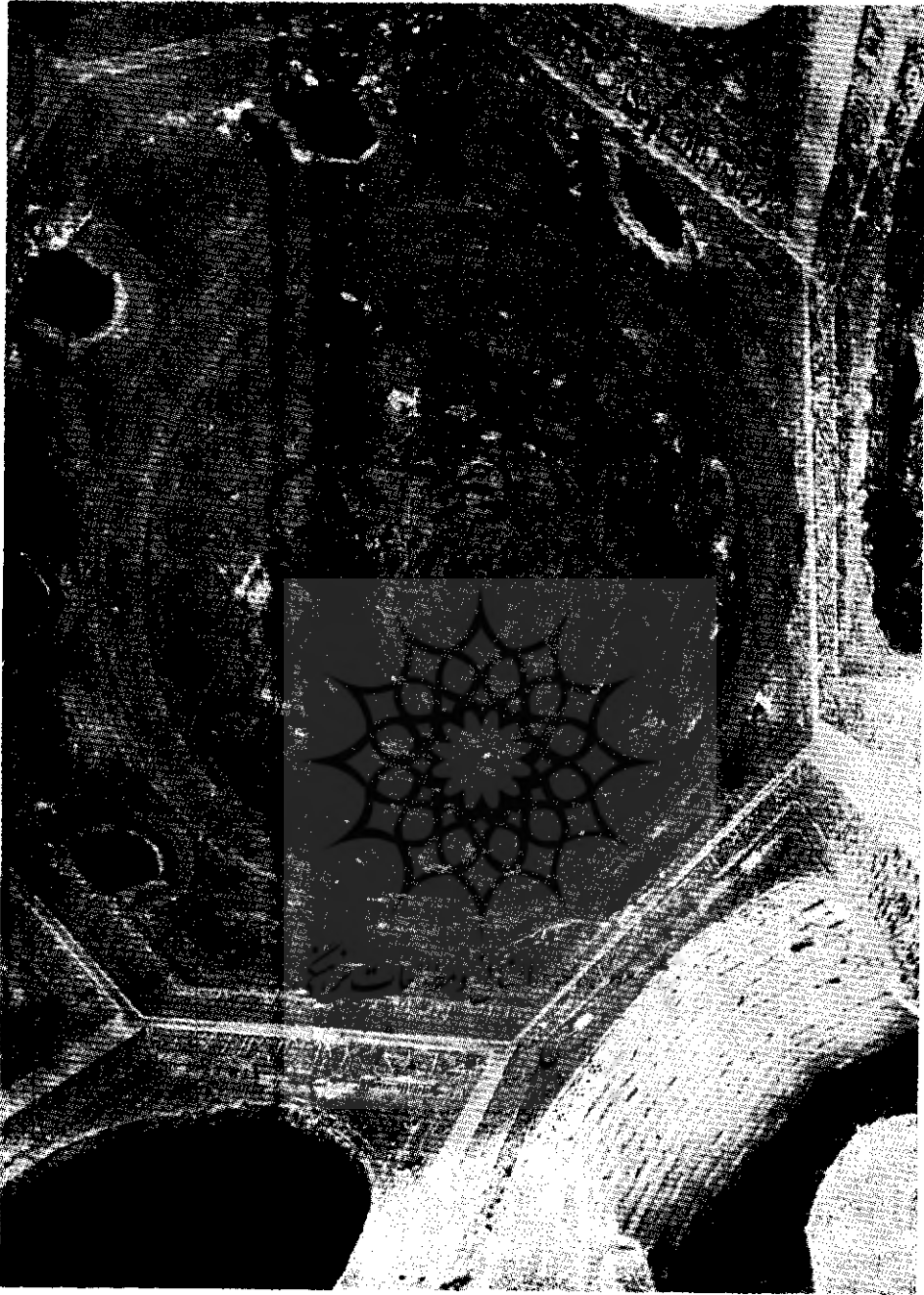
هر سه این بناها که قدیم ترین آنها همین خانقاه است از نظر سبک بنا مشابه و همانند یکدیگر است جز آنکه خانقاه به هر علت ویران تر از آن دو دیگر شده و قسمت مهمی از گچ بریها و تزیینات و مقرنسهای زیبا و رنگ آمیزی شده آن فرو ریخته است. از سوی سازمانها و مؤسسات مسئول نسبت به آثار خاندان مورد بحث که نفیس ترین و زنده ترین و ارزنده ترین نمونه های هنر گچ بری ایران بشمار میرود توجه شایسته مبذول نگردیده است ۶۱ و دست تطاول ایام و ابنای بی ملاحظه آن روز بروز این آثار عالی را به طرف ویرانی سوق میدهد.

***

قاعده بقعه مزبور از بیرون همچنان که از داخل هشت ضلعی متساوی است که در هر یک از اضلاع طاقنمائی از بیرون و صفه ای در داخل قرار دارد که در گذشته از هر صفه دری به ایوان خارجی باز میشده و اکنون به جز یک در از آن جمله باقی با دیوارهایی آجری مسدود گردیده است. بر فراز قاعده بقعه گنبد هرمی شکل آن که بر ۱۶ بدنه کوچک استوار است قرار دارد که شانزده ترکی پوشش روی آن کاشی فیروزه فام است که جدید است.

درون بقعه از سطح زمین تا نزدیک هشت متر به شکل هشت ضلعی است که در هر ضلعی چنان که گذشت صفه ای به بلندی

۶۱ - سیواند سال پیش باستانشناسی آن عهد نمای خارجی بقاع باغ گنبد سبز را مرمت نموده است.

(شکل - ۱)

خانقاه خواجه علی رضوی - قم
سقف و بدنه و صفتها

(۳۰)

هفت متر و طول و عرض ۲٫۴۰ در ۱٫۴۰ قرار دارد. میان صفتها جرزهای قطور بقعه فاصله است. بالای صفتها کتیبه‌ای کمربندی و بالای آن نماهای شانزده گانه بقعه است که شکل بقعه را از هشت ضلعی به شانزده ضلعی تغییر میدهد. پس از آن بازکتیبه‌ای است کمربندی که بالای آن شکل بقعه مدور شده و تانقطه مرکزی بالای سقف به همین گونه ادامه یافته است.

در منتهی‌الیه زیرین گنبد شمس‌های بزرگ گچ بری شده بوده که ریخته و جای آن با اندک اثری از گچ بری پیش مشخص است. (ش-۱). زیر آن در همه جوانب گرداگرد سقف ترنج هایی دیگر چند ضلعی در دوردیف گچ بری شده که ردیف بالا ۱۲ عدد و ردیف دوم ۲۴ عدد است. کتیبه گلوبندی که در زیر این قسمت گچ بری گردیده است به خط برجسته کوفی است که در چهار طرف چهار لوحه مربع به خط بنائی میان آن گنجانیده شده است. بر هر يك از این چهار لوحه چهار کلمه محمد و چهار «تلی» در میان آنها نوشته شده. متن کتیبه نیز نخست عبارت:

« لا اله الا الله الملك الحق المبين ، محمد رسول الله الصادق الامين ،
علی ولی الله ».

میان دو لوحه شمالی و شرقی - و سپس سوره قدر است که همسان کتیبه های دیگر بقعه در زمینه گل و بوته گچ بری گردیده است.

زیر کتیبه در قسمت شانزده ضلعی بنا هشت نورگیر و هشت بدنه کوچک آراسته به گچ بری های پرکار رنگ آمیزی شده و جالب سراسری ، و زیر آن کتیبه کمربندی بقعه به عرض تقریبی ۵۰ سانتی متر به خط ثلث برجسته قرار دارد که متن آن سه آیه آخر سوره حشر (سوره ۵۹ قرآن کریم) است.

زیر این قسمت طاقنماها یا صفت‌های هشت‌گانه بقعه همه آراسته به مقرنس‌های رنگ‌آمیزی شده گچ بری و تزیینات زیبای گچی بوده که بسیاری از آنها فرو ریخته است. گرداگرد همه طاقنماها بر متن «جزز» های میانه صفت‌ها در دو ردیف - که در منتهی الیه پایین هر کتیبه چند کلمه‌ای به صورت افقی و سپس باز به شکل عمودی کنار صفت دیگر رو به بالا ادامه یافته - سوره «الرحمن» (سوره پنجاه و پنجم قرآن کریم) در عرض بیست و پنج سانتی متر گچ بری شده و در پایان جمله «صدق الله» افزوده گردیده است.

لچکی‌های صفت‌ها آراسته به نقش‌ونگارهای بدیع و ممتاز گچی و جدار درون آنها نیز پوشیده از نقوش زیبایی است که بصورت نامهای متبرک «الله» و «محمد» و «علی» روی مربع‌های پنج‌سانتی دتری کننده شده و هر هفده عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه میدهد.

۷۶۱ هجری - بقعه خواجه اصیل‌الدین و تاج‌الدین علی اصیل :

این بقعه نیز در باغ گنبد سبز قم واقع شده که در سوی جنوب دو گنبد دیگر قرار دارد و گنبد قدیم آن فرو ریخته که اکنون بجای آن دارای سقفی ضربی و ساده و نوساز است. در این بقعه خواجه اصیل‌الدین فرزند علی صفی ماضی و خواجه تاج‌الدین علی اصیل فرزند او که یاد هردو از این پیش گذشت به خاک رفته‌اند. بنای بقعه از خواجه علی صفی است که در سال ۷۶۱ این گنبد را بر مدفن عم و پسر عم خویش بنیاد نهاده است.

نمای این بقعه نیز از بیرون و درون هشت ضلعی با هشت

صفه در داخل است . قاعده گنبد تا زیر سقف نوی که بجای گنبد فرو ریخته بنا گردیده دوازده متر است که تا بالای کتیبه کمربندی بنا هشت ضلعی و از آن پس شانزده ضلعی است که گنبد بر روی این قسمت قرار داشته است .

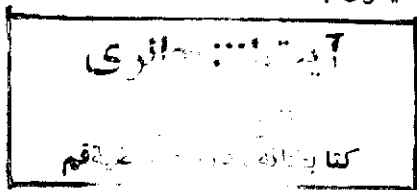
بر فراز پایه بنا در زیر سقف کتیبه‌ای گلوبندی به خط ثلث درشت و برجسته گرداگرد بقعه گچ‌بری شده که بر آن چهار آیه نخستین سوره فتح (چهل و هشتمین سوره قرآن کریم) تا جمله «وكان الله عليماً حكيماً» دیده میشود . زیرا این کتیبه نماهای شانزده‌گانه بقعه است که چهار عدد آن نورگیرهاست که مشبك‌های جلوان فرو ریخته ، لیکن تزیینات گچ‌بری نماها تا حدودی برجاست . زیر نماها در آغاز قسمت هشت ضلعی بقعه کتیبه‌ای کمربندی به خط ثلث برجسته گچ‌بری شده که بعلت بی‌سرپوش بودن چند صدساله بقعه و قرار داشتن در معرض باران و باد و آفتاب پاره‌ای از جملات آن در چند مورد ریخته و از میان رفته ، و آنچه باقی مانده بشرح زیر است :

ذکر القديم اعلی و بالتقديم اولی . امر باساس ٦٢
 هذه البقعة الرفیعة السندة و المنیعة المولی الصاحب
 الاعظم اعدل العرب و المعجم ... ٦٣ الدنيا و الدین
 صفی الاسلام و المسلمین علی اعزاز الله انصاره و
 ضاعف اقتداره ، رسم مرقد عمه الصاحب . . . .
 اصیل الدولة و الدین جمال الاسلام و المسلمین و
 ولده و فلذة كبده الصاحب الشهید المغفور

٦٢- با تردید . شاید به جای «اساس» کلمه دیگری باشد.

٦٣- ریختگی به اندازه دو متر.

(٣٣)

جمال الدولة والدين اصیل الاسلام والمسلمین علی
بن ابی المعالی^{۶۴} بن علی صفی بردالله مضعمها
و جعل الجنة مرجعها فی شهر سنه احدی وستین
و سبعمائة .

زیراین کتیبه ، کتیبه‌های گرداگرد درگاه‌ها و صفت‌هاست که به شرح یاد شده در پیش بر هر یک از جرزها و پایه‌های میانه صفت‌ها دو کتیبه عمودی - از بالا به پایین و از پایین به بالا - گچ‌بری شده که در پایین صفت‌ها نزدیک یک متر به سطح بقعه چند کلمه‌ای افقی کتیبه شده و سپس مجدداً روبه بالا ادامه یافته و پیشانی صفت‌ها را پیموده به جرز بعد میرسد و روبه پایین استمرار می‌یابد (ش-۲) براین کتابه‌ها به عرض ۳۵ سانتی متر به خط کوفی برجسته در زمینه تزیینات ظریف گچی دو سوره دهر و قدر (سوره‌های هفتاد و ششم و نود و هفتم قرآن کریم) نوشته شده که سوره نخستین در پایین جرز که زیر نقطه پایان کتیبه کمر بندی است و چند کلمه‌ای در جرز مجاور به پایان رسیده و از میانه جرز که زیر نخستین قسمت کتیبه کمر بندی است سوره قدر آغاز میگردد .

پیشانی صفت‌ها - لچکی‌های دوسوی آن - جدار و سقف و قوسی‌های آنها پوشیده از تزیینات بسیار ظریف و زیبای گچ‌بری و هر یک با شمشه‌ای از گل و بوته یا نقوش یا نام‌های متبرک الله و محمد و علی به خطوط بنائی در بالای جدار است که هر یک خود وصفی جدا دارد . تزیینات‌کننده کاری قوسی‌های درگاه‌ها نام «علی» را جلوه میدهد . برپیشانی صفت‌ها نیز در سراسر بقعه در هر لچکی ترنجی مدور است

۶۴- «ابی المعالی» در اینجا به جای عبارت «معظم‌له» یا «معزی‌الیه» در

مجاورات و مکاتبات دوره‌های بعد به کار رفته است .

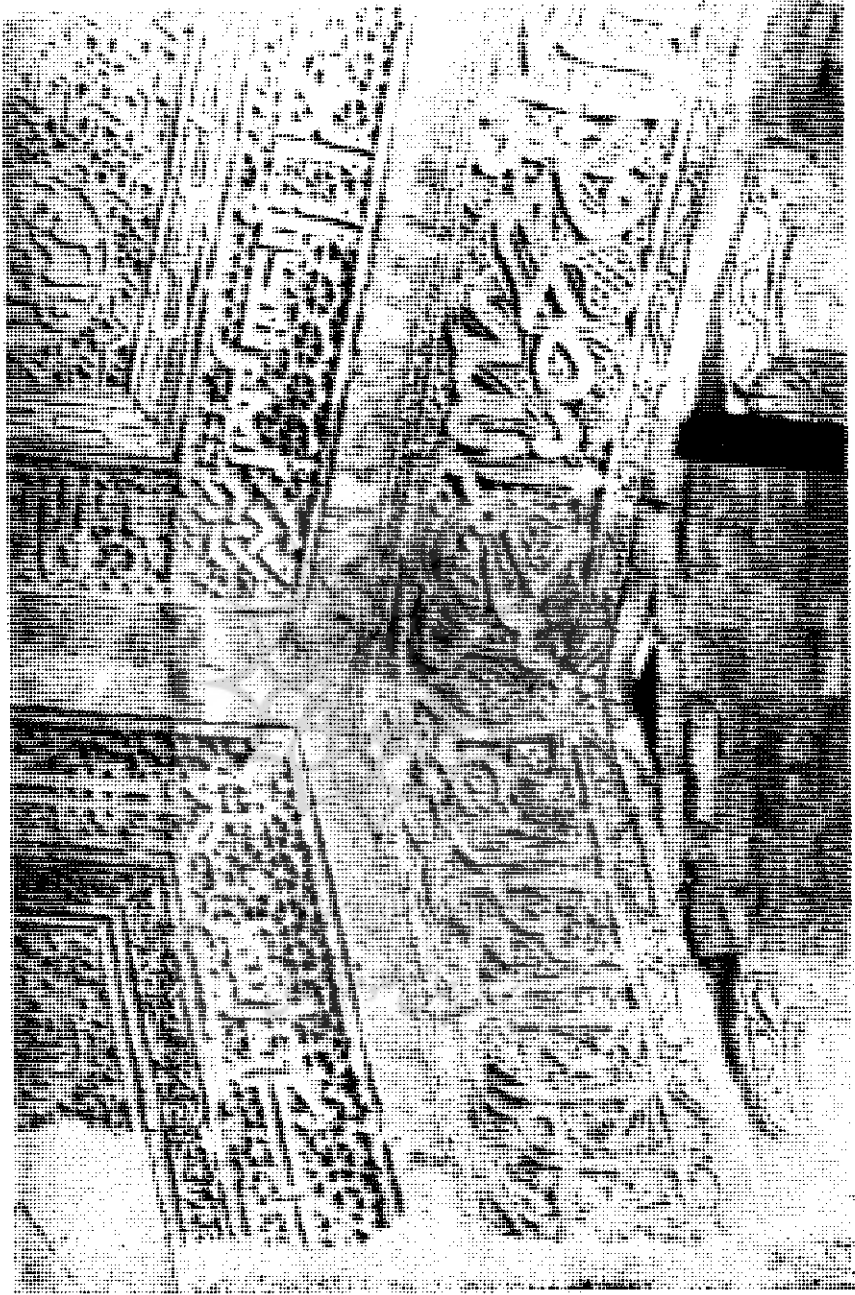

(شکل - ۲)

بقعه مورخ ۲۶۱ باغ گنبد سبز - قم

نمای درونی بقعه

کتیبه‌ها ، آرایش‌های تزیینی دور و داخل درگاه‌ها

(شکل-۳)

بقعه مورخ ۳۸۱ باغ کتید سبز - قم

قسمتی از کتیبه گریزی مفضل برنام یکی از مدفونان و نام علی صفی ماسری

که بر مجموع آنها صلوات کبیر (اللهم صل علی محمد المصطفی... تا: والحة القائم مهدی صلوات الله علیهم اجمعین) نوشته شده است (ش ۳).

در صفه‌ای که اکنون در گاه ورود بقعه است دو کتابه دیده میشود که متضمن نام سازندگان هنرمند این اثر است. نخستین کتابه در پیشانی صفه مزبور بر لچکی‌های دوسو درون مربعی مستطیل در هر طرف نوشته شده و متن آن این است:

عمل علی بن محمد بن ابی شجاع بنا
کتابه دوم گرداگرد ترنج بالای در ورود است که بر آن به خط
برجسته این عبارات گچ‌بری شده:

هذه العمارة بعمل حسن بن علی خلو (ان؟) ۶۵

البناء وکتب فی رجب ۷۶۱ هجری

علی بن محمد بن ابی شجاع که تزیینات گچ‌بری این بقعه کار اوست، گچ‌بری‌های سه‌بنای دیگر از آثار این خاندان را نیز انجام داده است، که پس از این خواهیم دید و این نخستین اثری است که از او می‌شناسیم.

۷۷۰ هجری - بقعه خدیجه خاتون:

در پنج فرسنگی جنوب قم و چند کیلومتری راه شوسه این شهر به اصفهان در بستر جنوبی رودانار قریه‌ای به نام «خدیجه خاتون» قرار دارد که نام آن از مزاری که در کنار قریه به همین نام وجود دارد و منسوب به دختری از فرزندان امام صادق (ع) است گرفته شده است.

۶۵- دوحرف به صورت اطمینان بخش خوانده نشد و این شخص معمار و سازنده بنای بقعه خدیجه خاتون نیز هست که متأسفانه نام او در کتیبه آن بنا نیز درست خوانده نمیشود.

(شکل - ۴)

نمونه خدیجه خاتون - پنج فرسنگ قم
انجام کتیبه کمر بندی سوم بهمتل بر تاریخ بنای بهمه

بقعه‌ای که برفراز مدفن منسوب به «امام زاده» برپاست از آثار این خاندان است و آن را غیاث‌الدین امیر محمد فرزند خواجه علی صفی در سال ۷۷۰ بنیاد نهاده است (ش-۷). نمای خارجی گنبد ابن مزار که صورت اصیل خود را حفظ کرده نخست چند متری با سنگ چین و گچ بری و بالای آن قسمتی مدور (به بلندی حدود یک متر و نیم) و بالای آن قاعده گنبد به شکل شانزده ترکی بانمائی در هر ضلع است که ارتفاع این قسمت نیز دو متر و اندی است و گنبد هر می شانزده ضلعی بقعه برفراز آن قرار دارد.

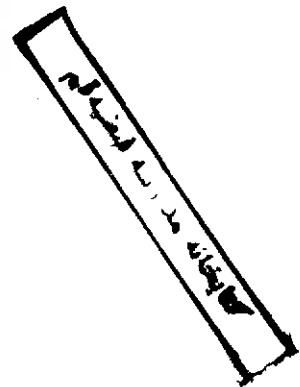
نمای داخلی بقعه در آغاز تا سه متر چهار گوشه است که در هر جانب صفه‌ای قرار دارد و از دو صفه آن دری به بیرون گشوده میشود. بالای این قسمت در چهار سو نیم طاقی پیش آمده شکل بنا به هشت ضلعی تغییر یافته است. در این قسمت هشت نما با تزیینات گچ بری قرار دارد. پس از آن صورت بنا به شانزده ضلعی مبدل شده که مشتمل بر شانزده نماد سراسر و گرداگرد بقعه است. چهار نما از آن جمله نورگیر و دیگر نماها آراسته به نقوش گچ بری است و جرزهای میانه آنها نیز با حواشی زنجیری گچی و تزیینات مختصری آراسته شده. پس از آن سقف مدور بقعه است که بلندی آن از سطح مزار پیش از یازده متر است.

در نقطه مرکزی سقف شمشه‌ای از گل و بوته گچ بری است که پایین آن در بدنه سقف هشت لوزی رنگ آمیزی شده ترسیم گردیده و این قسمت با کتیبه قرآنی خط کوفی سرتاسری که آغاز قسمت شانزده ضلعی است پایان می‌گیرد. زیرا این کتیبه پس از نماها در آغاز قسمت هشت ضلعی کتیبه دوم به خط ثلث برجسته در زمینه گل و بوته بامتن زیر گچ بری گردیده است:

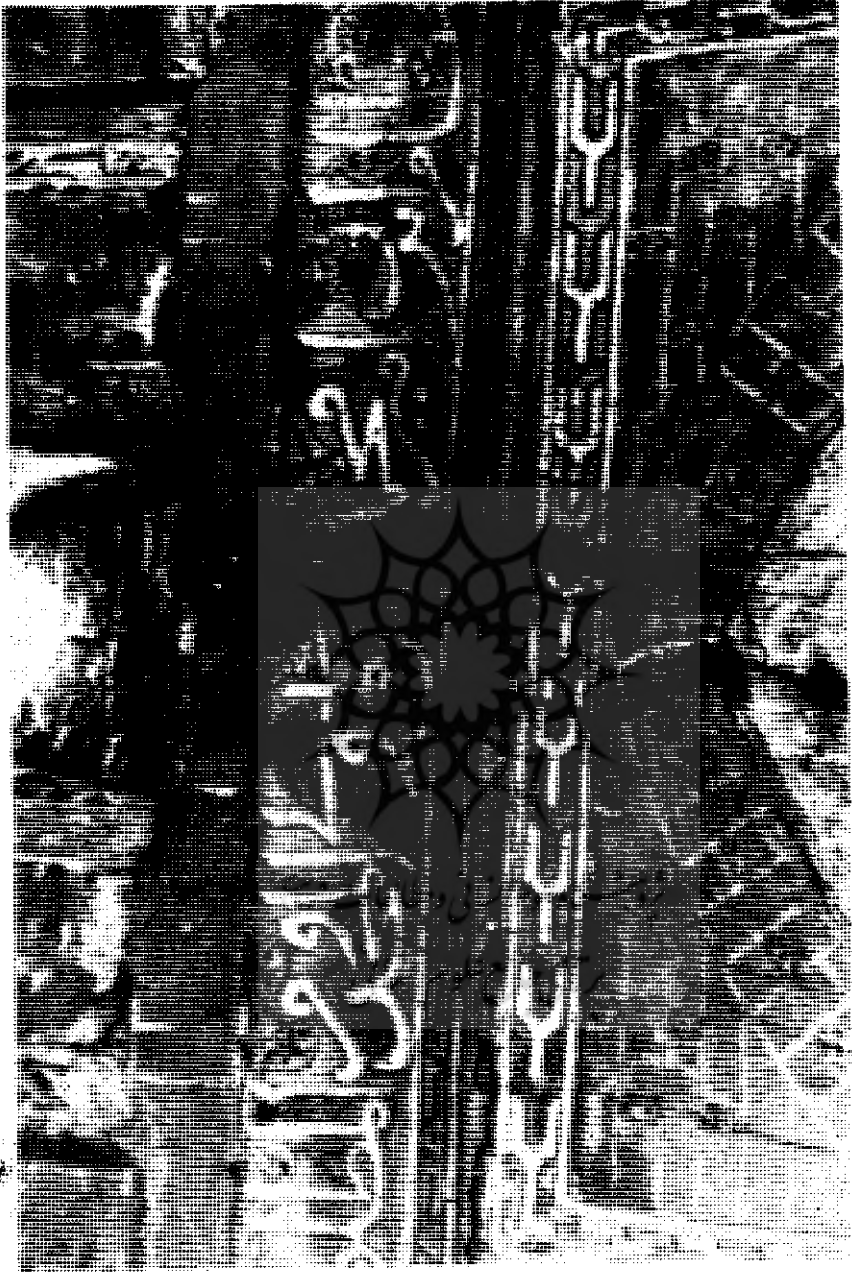
ذکرالقدیم اعلی و بالتقدیم اولی . امر بتجدید
 بناء المشهد المقدس مضجع السيدة المعصومه
 خدیجة بنت الامام المعصوم جعفر بن الامام محمد
 الباقرین علی بن الحسین بن امیرالمومنین علی
 بن ابیطالب علیهم الصلاة و السلام المولی
 المخدوم صاحب الاعدل الاعظم ، البدرالاتم ،
 عمدة اعظم الوزراء العالم ، غبطة الملوك و
 الدول والسلطین ، المؤید بتأییدات رب العالمین ،
 غیاث الحق والدنیا والدين ، الافتخار والنظام
 ایران (?) امیر محمد بن المولی المخدوم المطلق
 (ش - ٥) .

در اینجا کتیبه دوم در جانب شمال بقعه پایان یافته و دنباله آن
 در کتیبه سرتاسری که زیر نماهای هشت گانه و نیم طاق های چهار سو
 به خط ثلث برجسته بر بدنه پایه های بقعه گچ بری شده به این
 شرح آمده است (آغاز از کنار درگاه غربی) :

المطاع الشهريار الاعدل الاعلم ، خليفة
 العرب والعجم صاحب السيف والقلم ، حافظ
 البلاد ناصر العباد ، مدبر امور المملكة وخلاصة
 تركيب الماء والطين ، جماع الحق والدولة و
 الدنيا والدين على صفى ايد هما الله تعالى ونصر
 هما على اعدائهما وايد دولتهما فى شهور سنة
 سبعين وسبعماية . هذا العمل للعبد بن محمد على ابو
 شجاع و... بن علي بن... خلو ...

این کتیبه همچنان که گفته شد بر بدنه پایه های است و در ردیف خط

(شکل- ۵)
بقعه خدیجه خاتون - پنج فرسنگی قم
قسمتی از کتیبه کهرزندی دوم مشتمل بر نام غیاث‌الدین امیرمحمد و آرایش درگاهها

آن برسه جانب درگاه‌های چهارگانه به همان خط و اسلوب سوره یاسین (سی و ششمین سوره قرآن کریم) تا آیه نهم گچ‌بری شده که از درگاه غربی آغاز گردیده و به عبارت «ام لم تنذرهم لایؤمنون» در اسپر درگاه ورود شمالی انجام می‌پذیرد و پس از آن در کتابه همان درگاه این عبارت خوانده می‌شود:

« بید این جانی درویش علی حاجی طاهر و

درویش ابراهیم بن حسن حلاج»

در تزیینات حاشیه نیم‌طاق‌ها نام‌های مقدس‌الله و محمد و علی به خطوط بنائی خوانده می‌شود.

۷۷۴ هجری - بقعه سید سر بخش:

در قسمت شرقی قم مزاری معروف به «سید سر بخش» قرار دارد که بنا بر نوشته کتابه‌های مزار مدفن اسماعیل فرزند محمد فرزند امام صادق (ع) است لیکن محققان آنرا مدفن محمد بن عبدالله بن حسین بن علی بن محمد الدیباج فرزند امام صادق می‌دانند که در قم می‌زیسته و در سفری به جانب بغداد در نهر وان کشته شده و جسد وی به قم نقل و در اینجا مدفون گردیده است.^{۶۶}

بقعه‌ای که اکنون بر فراز مدفن استوار است در سال ۷۷۴ به وسیله همان غیاث‌الدین امیر محمد فرزند خواجه علی صفی بنیاد گردیده و اثری ارزنده است. آنچه در این اثر و آثار مشابه دیگر که جنبه مذهبی دارد، مایه تاسف است تصرفات و بی‌توجهی‌های متصدیان امور آنهاست که به تزیینات گچی ظریف تا آنجا که توانسته‌اند با کوبیدن میخ‌های درشت برای آویختن «شمایل» و پارچه سیاه و چراغ و زیارت‌نامه و اوراد و اعلان و رنگ آمیزی‌های بسیار کزیه و

۶۶- تاریخ قم حسن بن محمد بن حسن قمی: ص ۲۲۳.

زنده و بدنما و مانند آن آسیب رسانده اند و در پاره ای موارد چون در اثر دود شمع ها و پیه سوزها و نفت سوزها رنگ جدار و پوشش بقاع تیره شده بوده با سفیدکاری و گچ مالی روی آن بزرگترین زیان ممکن را بر آن آثار وارد ساخته اند . این گونه آسیب رسانی ها در بنایی که اکنون می شناسیم و بنائی دیگر که بی فاصله پس از آن ذکر می گردد در شکلی بسیار تأسف آور دیده می شود و هیچ يك از سازمان های مسئول نیز - اعم از محلی و غیر محلی - با وجود آگاهانیدن ها و درخواست های مکرر کوچک ترین کاری برای جلوگیری از آن انجام نداده و کمترین اقدامی ننموده اند .

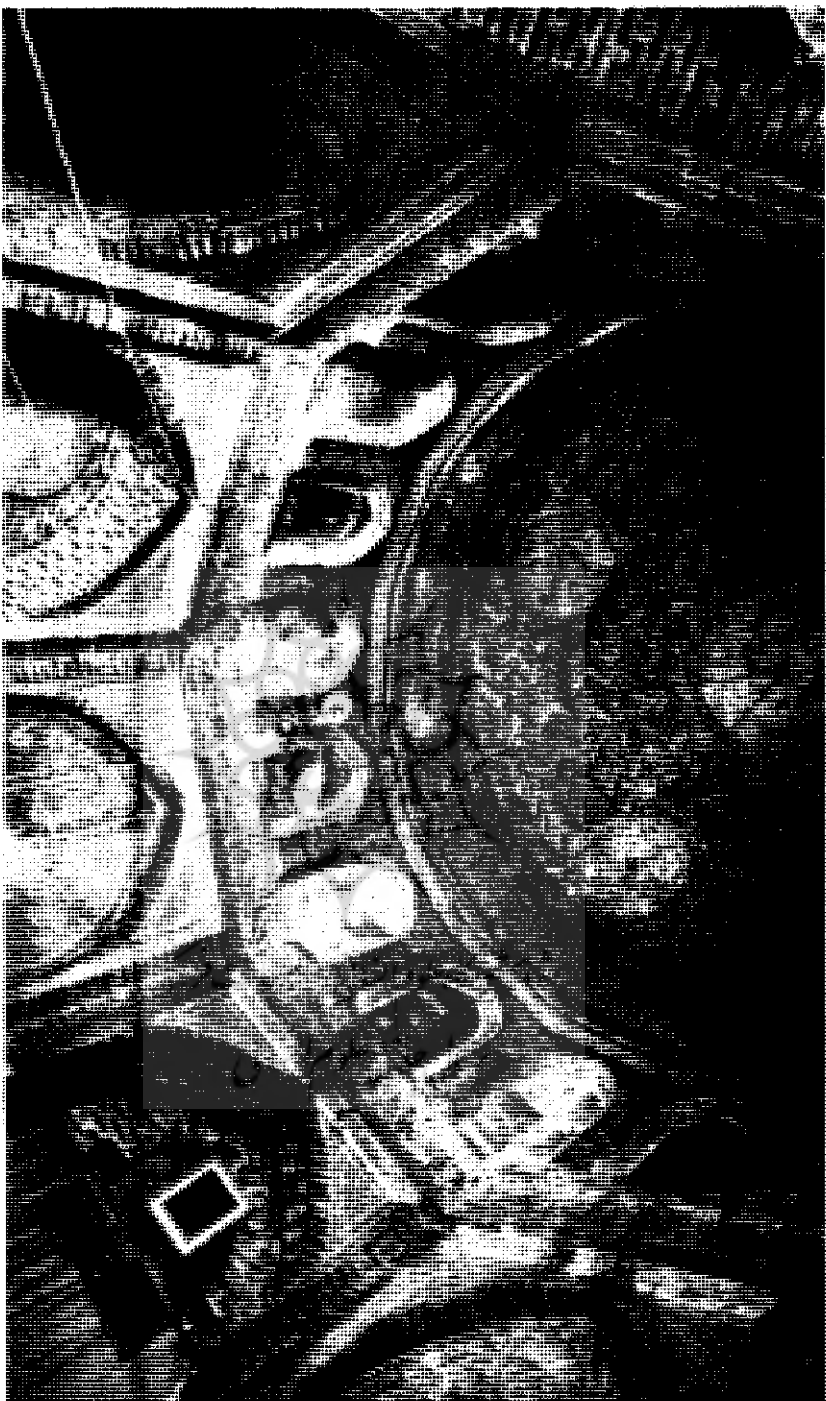
***

نمای درونی قاعده گنبد همانند بقعه پیشین از سطح بقعه تا چندمتری مربع با چهار صفا در چهار سواست که در بالا با پیش آوردن چهار نیم طاق در گوشه های چهار گانه ، نما را به هشت ضلعی تغییر داده اند و پس از آن با فاصله کتیبه سرتاسری کمربندی شکل بنا به شانزده ضلعی تغییر یافته که بالای آن سقف گنبدی بقعه قرار دارد (ش - ۶) .

در نقطه مرکزی سقف ترنجی با نقوش و اشکال زیبا و ظریف و گرداگرد آن به عرض قریب بیست سانتی متر کتیبه ای به خط ثلث ممتاز گچ بری شده که آن خود بازنجیره ای از نقوش ظریف به عرض پنج شش سانتی متر احاطه گردیده است . متن کتیبه مزبور چنین است :

« شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولو العلم
قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم . ان الدين
عند ۶۷ - آیات ۱۶ و ۱۷ ، سورة آل عمران ، سومین
سورة قرآن کریم . »

۶۷- کتیبه با کلمه «عند» پایان گرفته و مانده آیه درجایی دیگر نیز کتیبه نشده است .

(شکل - ۱)

نمای درون بقیه

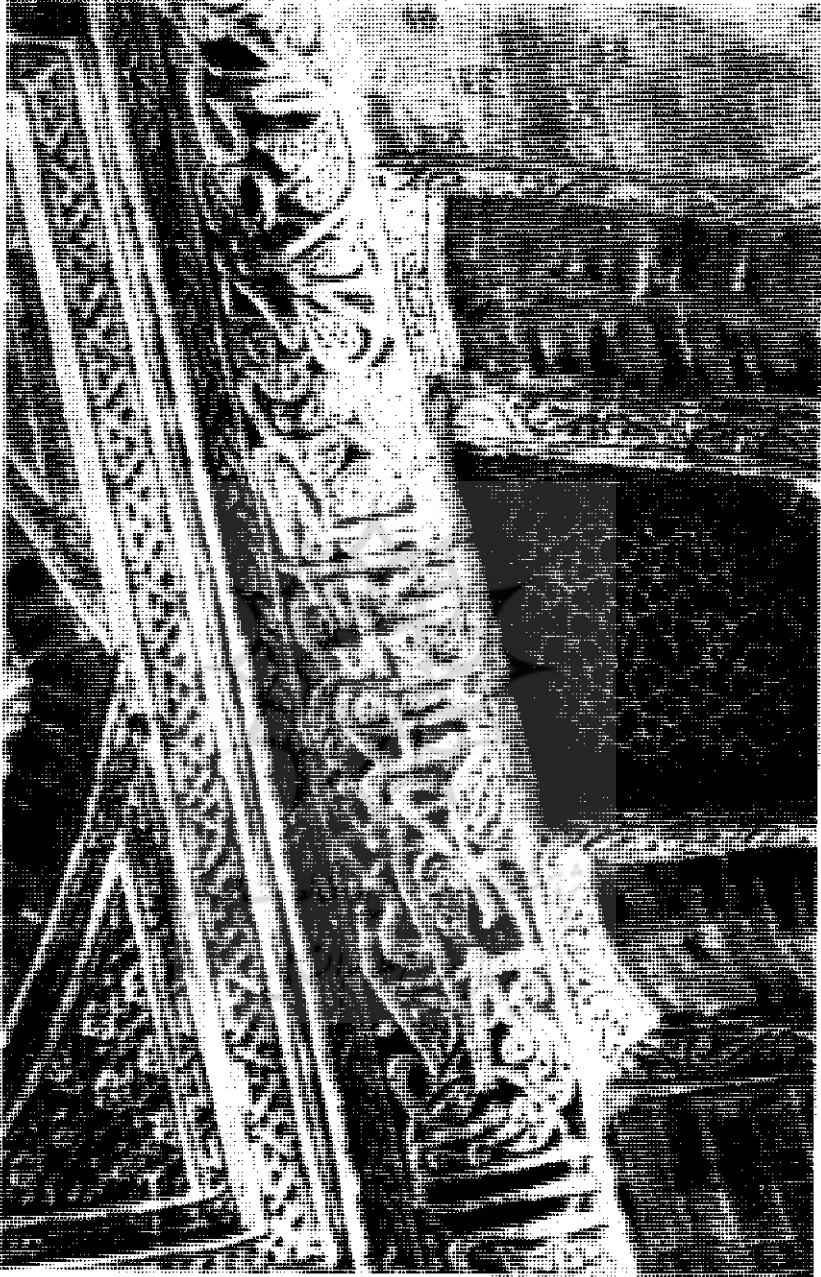
سقف ، نماها ، صندلیها ، کتیبه‌های گهر بنامی و آرایش نیم طاق‌ها
بقیه سینه سر پخش - قم

در چهار جانب این ترنج بر بدنه قوسی سقف چهار ترنج دیگر بانقوشی ظریف دیده میشود . پس از آن در پایین قسمت گنبدی و مدور نخستین کتیبه سرتاسری بقعه به خط کوفی به عرض بیش از نیم متر در میان دو حاشیه چند سانتی متری مشتمل بر نام های متبرک و مقدس الله و محمد قرار دارد . متن این کتیبه را که بی تردید از عبارات مقدس یا آیات قرآن کریم است - درست تشخیص نتوانستم داد .

پس از آن نماهای شانزده گانه گرد گنبد است که هشت عدد آن نورگیر و آراسته به مشبك های ظریف گچی بوده که سه مشبك از آن جمله سالم یا نیمه سالم برجا و باقی فروریخته است . حواشی نماها گرداگرد آراسته به نقش و نگار است .

زیرنماها دومین کتیبه سرتاسری بقعه در آغاز قسمت هشت ضلعی به خط ثلث و پهنای قریب نیم متر در زمینه گل و بوته گچ بری شده که متن آن چنین است .

ذکر القديم اعلى وبالترقيم اولى . امر ببناء
 هذه العمارة الرفيعة و الروضة الشريفة مرقد
 الامام المعصوم المظلوم اسمعيل بن الامام محمد
 بن الامام جعفر الصادق عليهم السلام صاحب
 الاعظم الاعدل الاعلم ، والى اقاليم الفضل و
 الكرم ، مستعبد ارباب السيف والقلم ، المنصور
 بنصرة خير الناصرين ، غياث الحق و الدنيا و
 الدين امير محمد بن المولى المخدوم الاعظم
 (ش - ۷) الاعدل الاعلم جمال الحق و الدنيا
 و الدين على صفى اعلى الله شأنهما و رفع فوق
 الفرقدين مكانهما فى محرم الحرام لسنة ۷۷۴

(شکل - ۷)

بقعه سید سریش - قم

قسمت از کتیبه کمرتبی قوم مشتمل بر امام بانی : غیاث الدین امیر محمد
مشایخهای کچی و آرایش صفه‌ها

پس از آن پیشانی صفتها و نیم طاق آراسته به تزیینات ظریف گچی و قوسی های نیم طاقها نیز دارای آرایش های بسیار زیبایی است که در دو نیم طاق ، حاشیه زنجیری گرداگرد دو قوسی نام هایی تبرک الله و محمد و علی به خطوط بنائی است . همچنان که برجسته دو صفت شرقی و غربی دو ترنج گچ بری شده که لوحه ای چهار گوشه در هر يك میان ترنج مدور مرکب از چهار نام محمد و چهار نام علی و گرداگرد آن حاشیه ای به خطوط بنائی باز از همان نام های مقدس ساخته شده است .

پس از آن سومین کتیبه سرتاسری بقعه به خط ثلث درشت گچ بری شده است که بر آن یازده آیه از آغاز سوره دهر (هفتاد و ششمین سوره قرآن کریم) خوانده می شود و آغاز آن از کنار صفت جنوبی است . پایین این قسمت نیز تانزدیک يك متری سطح بقعه تزیینات «ملات» سازی گچی بردیواره آجری است که در همین قسمت در چهار سوی بقعه چهار «طاقچه» کوچک به دهانه ۶۸ و بلندی ۸۴ سانتی متر آراسته به تزیینات و نقوش زیبای گچی دیده می شود .

در این میان صفت جنوبی که به شکل محراب تزیین یافته است با صفت های دیگر متفاوت و پوشش آن در هر سه سو آراسته به تزیینات ظریفی است که معرفی این بقعه را با وصف آرایش ها و کتابه های آن پایان می دهیم :

در این صفت پس از ملات سازی های بالای آن کتیبه ای به خط ثلث در سه جانب محراب گچ بری شده که نقش و نگارهای متنوع و گل و بوته های آرایشی بالا و پایین و حاشیه زنجیری مرکب از نام های مقدس آن را در میان گرفته و متن آن این است :

«بسم الله الرحمن الرحيم : اقم الصلوة لدلوك
الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجران قرآن
الفجر كان مشهوداً^{۶۸} . عامل هذا المحراب
على بن محمد ابى شجاع» .

زیر این کتیبه در میان گل و بوته های آرایشی محراب کوچکی
گچ بری شده که در جبهه آن کتیبه زیر به خط کوفی با پهنای ۱۵ و
درازای يك و بیست و پنج سانتی متر بر قوسی محراب نوشته شده
است : « لاله الا الله محمد رسول الله على ولى الله »
حاشیه زنجیری گرداگرد محراب نیز به خطوط بنائی مشتمل بر
نامهای مقدس است .

۸۷۰ هجری - بقعه احمد بن قاسم :

مزار احمد بن قاسم در جنوب قم مدفن احمد بن قاسم بن احمد بن علی
بن جعفر الصادق (ع) است که در تاریخ قم نوشته شده به سال ۳۷۸ در
باره اومی نویسد که به قم آمده و «چون او را وفات رسید او را به مقبره
قدیمه مالون دفن کردند و تربت او را زیارت میکردند و بر سر تربت او
سایه ای بوده است و چون اصحاب خاقان مفلحی در سنه خمس و تسعین و
ماتین به قم رسیدند آن سایه تربت بکشیدند و مدتی زیارت تربت او
نمی کردند تا آن گاه که بعضی از صلحای قم به خراب دیدند در سنه
احدی و سبعین و ثلاث مائة که ساکن این تربت مردی بس فاضل است و
در زیارت کردن تربت او ثواب و اجری بسیار است . پس دیگر باره
بنای قبر او از چوب مجدد گردانیدند و مردم زیارت کردن او با سر
گرفتند . . . .»^{۶۹}

۶۸- آیه ۸۰ سوره اسراء (هفدهم سوره قرآن کریم) .

۶۹- تاریخ قم، ص ۲۲۵ و از آنجا در منتقلة الطالبية (از آثار قرن پنجم)

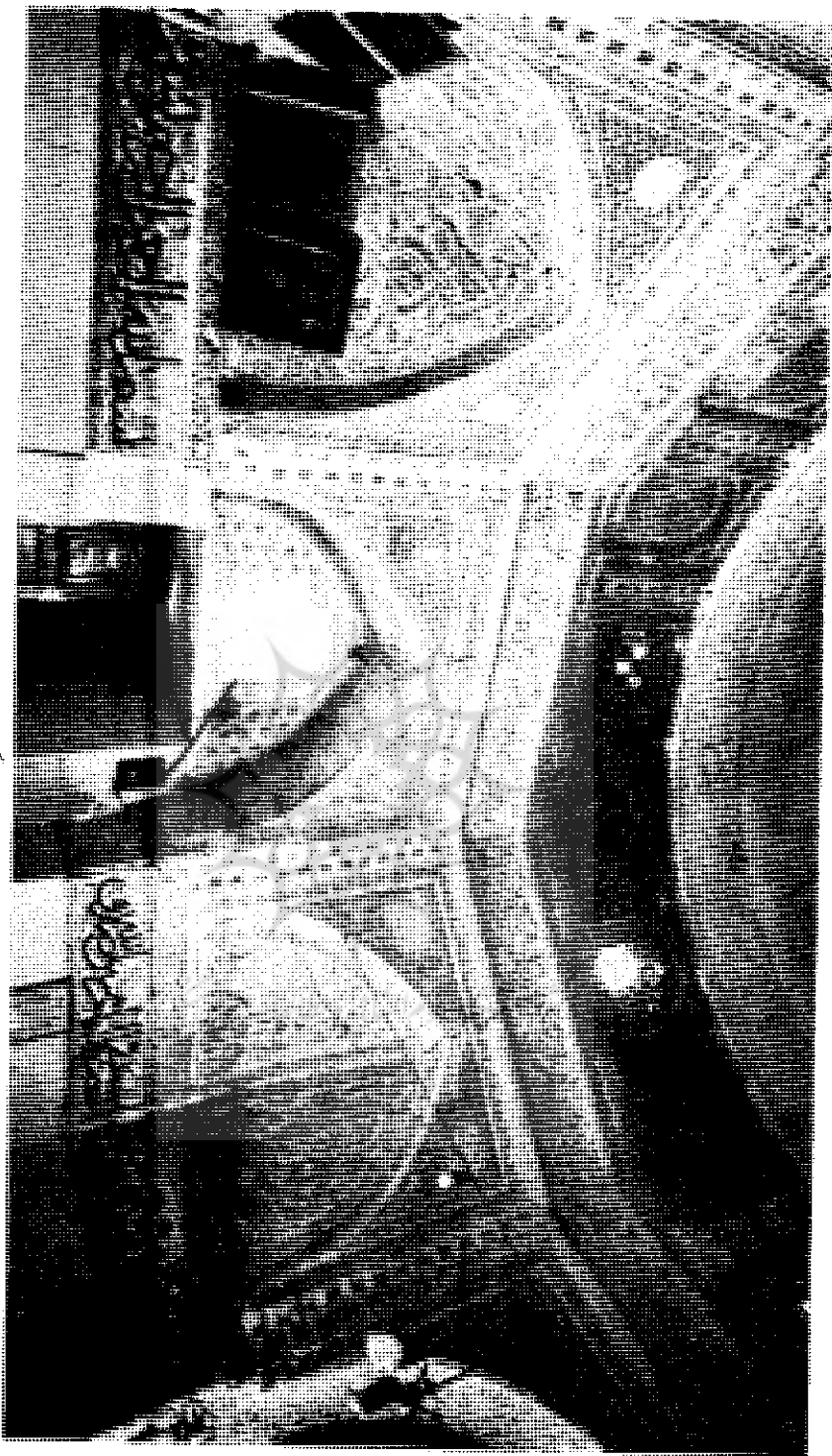
بنای کنونی مزار از آثار خواجه علی صفی و گویا بهترین و زیباترین اثری است که از آن خاندان و از نمونه‌های گچبری قرن هشتم در دست داریم به همین نظر باید آن را از نزدیک دید و ظرافت‌ها و هنرنمایی‌هایی را که در آرایش‌های بسیار زیبای گچی آن انجام گرفته است مشاهده نمود. شرح زیر که وصف موجزی از این بناست تنها می‌تواند دورنمایی مبهم از آن را بنماید.

***

نمای درونی بنا چهارگوشه متساوی باصفه‌ای در هر ضلع است که از صغه‌های جنوبی و غربی دری به بیرون گشوده میشود (ش ۸-). لیکن این شکل بنا بر مرسوم معماری بناهای مشابه پس از قریب چهار متر با بالا آمدن چهار نیم طاق (گوشوار) در چهار گوشه بقعه به هشت گوشه تبدیل گردیده که پس از آن باز با فاصله کتیبه‌ای به شانزده ضلعی تغییر یافته و سپس به شکل مدور سفی بقعه بر پایه آن بالا رفته است.

در نقطه مرکزی سقف ترنجی مشتمل بر نقوش و اشکال زیبا و گل و بوته گچ‌بری شده که گرداگرد آن را کتیبه‌ای به عرض بیش از بیست سانتی متر همانند آنچه در بقعه سید سر بخش گذشت و سپس حاشیه‌ای زنجیره‌ای باز بر همان قیاس فرا گرفته است. در بدنه قوسی سقف زیر ترنج مزبور نیز اشکال رنگ آمیزی شده پیوسته به یکدیگر جدار درونی گنبد را پوشانده است.

زیر اشکال مزبور - در پایین قسمت قوسی نخستین کتیبه سرتاسری بنا مشتمل بر سوری از قرآن کریم از جمله سوره حمد به خط کوفی در زمینه گل و بوته و میان دو حاشیه زیبا - که زیرین آن دو نام‌های مقدس الله و محمد و علی به خطوط بنائی است - به سبک و شکلی بدیع گچ‌بری شده است. زیرا آن که قسمت ۱۶ ضلعی بناست مشتمل بر شانزده نمای

(شکل - ۸)

بقعه احمد بن قاسم - قم

نمای هووئی بقعه

سقف ، کتیبه‌ها و آرایش‌های بسیار ظریف و زیبای گچی

گچ بری است که هشت عدد آن نورگیر بوده و بامشبهک‌هایی بسیار زیبا پوشانده شده است .

نقش و نگاره‌های این نماها و ریزه‌کاری‌های آن به‌حق وصف ناکردنی است چه هر یک در سبک تزیین و آرایش بادگیری متفاوت و حتی مشبک‌ها نیز هر یک دارای سبکی خاص است و با وجود این چنان متناسق و یک‌نواخت و زیباست که مانند آن در بناهای آن دوره دیده نمی‌شود .

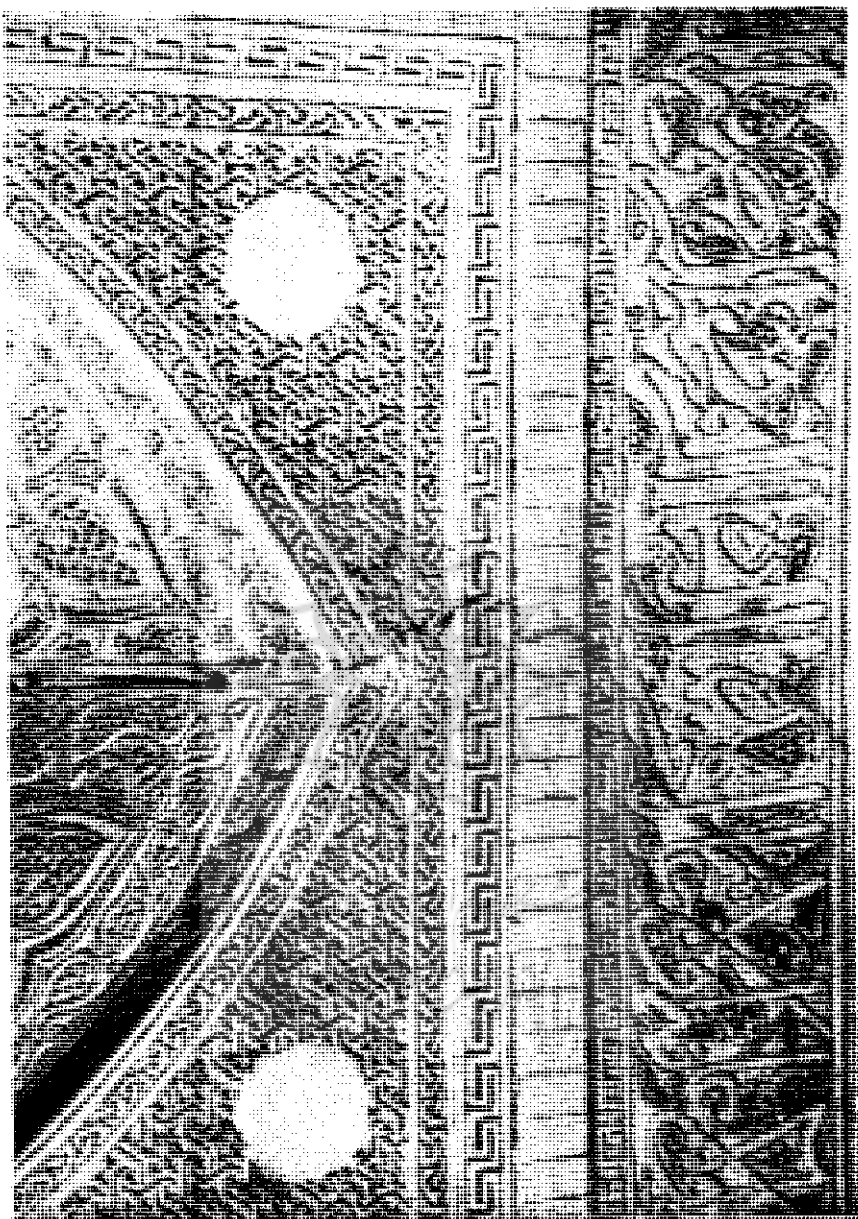
زیر برخی مشبک‌ها به‌خط کوفی عباراتی چون «لا اله الا الله» و «الحمد لله» گچ بری شده و حاشیه زنجیره‌ای گرداگرد آنها و دیگر نماها گاه تنها نقش و نگار و گاه نام‌های مقدس به خط بنائی است . تنها زیر مشبک و نورگیری که برابر در ورود جنوبی بقعه است عبارتی به خط ثلث نوشته شده که تاریخ بنای آن است به این صورت:
فی محرم سنة ثمانین و سبعمائه ۷۰

پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه دومین کتیبه سرتاسری باز به همان قیاس نخستین کتیبه در زمینه شاخه و خوشه انگوری و میان دو حاشیه یکی نقش و نگاره و دیگری زنجیره‌ای از نام‌های مقدس به خط ثلث گچ بری شده که متن آن چنین است :

الله . . . . ۷۱ والاعانة والاعاثة . امر
ببناء هذه العمارة الرفیعة والروضه الشریفه
(ش-۹) مرقد المعصوم المظلوم احمد بن قاسم
بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن
علی بن ابیطالب علیهم السلام صاحب الاعظم الا

۷۰- در اصل کتابه بالا حرف «ع» درست بالای حرف «م» قرار گرفته و در تصاویر به خوبی و روشنی دیده میشود .

۷۱- نیازمند دقتی بیشتر است .

(شکل - ۹)

نقطه احمدین قاسم - قم

آغاز کتیبه کمر بنی دوم و آرایش های صفحه ها و نیم طاق ها

عدل الاعلم، ملاذ طوایف الامم ، مستعبدارباب
 السیف واصحاب القلم ، صاحب دیوان الممالک ،
 ملجأ العظماء العالم ، صاحب دیوان الممالک ،
 عمیم المواهب والنعم ، عضد الخواقین ، المنصور
 بنصرة خیر الناصرین ، قوام الحق والسنن
 والدین ، مفیث الخلائق اجمعین علی بن الصاحب
 الاعظم السعید عز الحق والدنیا والدین اسحق
 بن علی صفی الماضي عظم الله تعالی جلال قدره .
 بعمل بن محمد علی ابوشجاع البنا .

پس از آن زیر کتیبه بالا پیشانی و قوسی های صغه ها و نیم طاق ها
 همگی آراسته به گچ بری ها و نقش و نگاره های بسیار بدیع و زیباست
 (ش-۱۰) که پاره ای از قوسی های صغه ها و برخی از حواشی زنجیره ای
 گرداگرد نیم طاق ها و ترنج های لچکی های آنها مشتمل بر نامهای مقدس
 است که به خطوط بنائی بطور مکرر در آن ترسیم یافته است.

زیر این قسمت در آغاز چهار گوشه ای بقعه سومین کتیبه
 سرتاسری در زمینه برگ و بوته بادو حاشیه نقش و نگار و نام های
 مقدس به قیاس کتیبه های دیگر به خط ثلث گچ بری شده و متن آن
 یازده آیه آغاز سوره یاسین (سی و ششمین سوره قرآن کریم) است
 که به جمله «احصیناه فی امام مبین صدق الله» در لبه درگاه ورود
 جنوبی پایان می گیرد. در این درگاه که آرایش روی قوسی های آن
 هشت چهار گوشه - هر یک مرکب از نام محمد و نام علی به
 خطوط بنائی - است زیر قوسی های مزبور در هر دو سو - کنار
 در ورود - دو چهار گوشه زیبا به خط پیرآموز دیده میشود که متن

(شکل - ۱۰)

بقعه احمد بن قاسم - قم

نقوش و نگاره‌های قوس‌های نیم طاق‌ها

به آن خط عبارت «لااله الاالله» و حواشی زنجیره‌ای گرداگرد نام‌های متبرک‌الله و محمد و علی است. کتیبه سرتاسری اخیر را برای بالا بردن درگاه غربی در آن نقطه از میان برده و روی آن را در سراسر بقعه رنگ آمیزی زنده‌ای نموده‌اند. جز آن تزیینات زیر کتیبه را باقشری از سیمان سفید از میان برده و در جدار بقعه نیز تا آنجا که دست می‌رسیده و امکان پذیر بوده تزیینات و آرایش‌های ظریف را با کوبیدن میخ‌ها و آویختن انواع و اقسام «شمایل‌ها» و جز آن ویران ساخته‌اند که جای تأسف بسیار است.

۷۹۲ هجری - بقعه خاکجای چهار تن از افراد خاندان :

دیگر از آثار نفیس خاندان علی صفی بنای بقعه چهارتن از بزرگان خاندان است که در کنار یکدیگر در باغ گنبد سبز قم به خاک رفته‌اند. این چهارتن خواجه عمادالدین محمود، خواجه صفی‌الدین، خواجه جمال‌الدین علی - فرزندان خواجه شمس‌الدین محمد و نوادگان علی صفی ماضی - و امیر جلال‌الدین فرزند خواجه جمال - الدین علی می‌باشند که در یکی از بقاع باغ نام برده شده که میان دو بنای دیگر واقع است مدفونند. این بقعه از نظر رنگ آمیزی بی نظیر آن از بهترین آثار قدیم ایران است.

نمای بیرونی قاعده گنبد هر می این بنا دوازده ضلعی و نمای درونی هشت ضلعی با هشت درگاه به دهانه و پهنای دو متر و نیم در هشتاد سانتی متر است که بلندی گنبد از سطح بقعه نزدیک به ۱۵ متر و همانند بناهای مشابه شکل بقعه پس از صفه‌ها و کتیبه کمر بندی شانزده ضلعی و پس از آن مدور قوسی است (ش - ۱۱) .

(شکل - ۱۱)

بقعه مورخ ۷۸۳ باغ کبیر سبز - قم

نمایی از درون بقعه

کتیبه‌ها ، نماها ، صفاها و آرایش‌های بسیار زیبایی رنگ آمیزی آنها . در کتیبه خط کوفی . بالا دوازده تقسیمتین سوره دهر خوانده می شود .

در نقطه مرکزی قوسی سقف ترنجی از نقوش زیبا گچ بری شده که گرداگرد آن به پهنای تقریبی بیست و پنج سانتی متر کتیبه‌ای بنخط ثلث و گرد آن حاشیه‌ای به پهنای چهارپنج سانتی متر از نامهای مقدس قرار دارد. متن کتیبه مزبور چنین است :

«بسم الله الرحمن الرحيم . شهد الله انه لا اله الا هو
والملائكة و اولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا
هو العزيز الحكيم . ان الدين عند الله الاسلام» .

پایین ترنج مزبور بدنه قوسی سقف در همه سو آراسته به اشکال هندسی رنگ آمیزی شده است که در میان ترنجهایی بسیار قرار داده شده . این اشکال و ترنجها از پایین کتابه سقف تا فراز کتیبه سرتاسری اول سه ردیف است که در هر ردیف شانزده ترنج دیده میشود . در ردیف نخستین در متن هر يك کلمه ای چند نوشته شده که مجموع آنها به صورت زیر است :

لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد رسول
الله صادق الوعد الامين على ولي الله امير المؤمنين
وصى الرسول ٧٢ رب العالمين صدق الله العظيم
و صدق رسوله الكريم و نحن على ذلك
من الشاهدين .

دو ردیف دیگر نقش و نگارهای بسیار زیبای رنگ آمیزی شده است .

پس از آن در پایان قسمت قوسی ، کتیبه سرتاسری نخستین به خط کوفی میان دو حاشیه از نام های مقدس در زمینه گل و بوته گچ بری شده که بر آن شش آیه نخستین سوره دهر (هفتاد و هشتمین

سوره قرآن کریم) به جز کلمه ای از پایان آیه ششم خوانده میشود. آغاز کتیبه فراز دومین صفت سمت راست درگاه ورود است که همانجا به جمله «یشرب بماء ابدالله یفجر ونها» پایان پذیرفته است. پس از آن در قسمت شانزده ضلعی بنا شانزده نما که چهارتای آن نورگیر است با آرایشهای ظریف قرار دارد. بدنه نماها با اشکال هندسی زیبایی آراسته شده که از ترکیب و سبک چینش قطعات مربع گچی میان قطعات مستطیل ساده پدید آمده است. این قطعات مربع مشتمل بر نقوش و نامهای مقدس به خصوص نام «علی» است.

لچکیهای نماها با گچ بری ظریف تری آراسته شده که در هر یک ترنجی مشتمل بر نام پروردگار و اسماء معصومان چهارده گانه گچ بری گردیده است. پس از آن در زیر نماها و آغاز هشت ضلعی دومین کتیبه سرتاسری به خط ثلث میان دو حاشیه نقش و نگار به شرح زیر خوانده میشود:

« بسم الله الرحمن الرحيم . قد افلح المؤمنون .
الذین هم فی صلاتهم خاشعون . والذین هم
عن اللغو معرضون . والذین هم للزکوة فاعلون .
والذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم
او ماملکت ایمانهم فانهم غیر ملومین . فمن
ابتغی وراء ذلك فاولئک هم العادون . والذین
هم لاماناتهم و عهدهم راعون .^{۷۳}
رب اغفر لساکنی هذا المرقد اللطیف الصاحب

۷۳- آیات ا تا ۸ سوره مؤمنون (بیست و هشتمین سوره قرآن کریم).

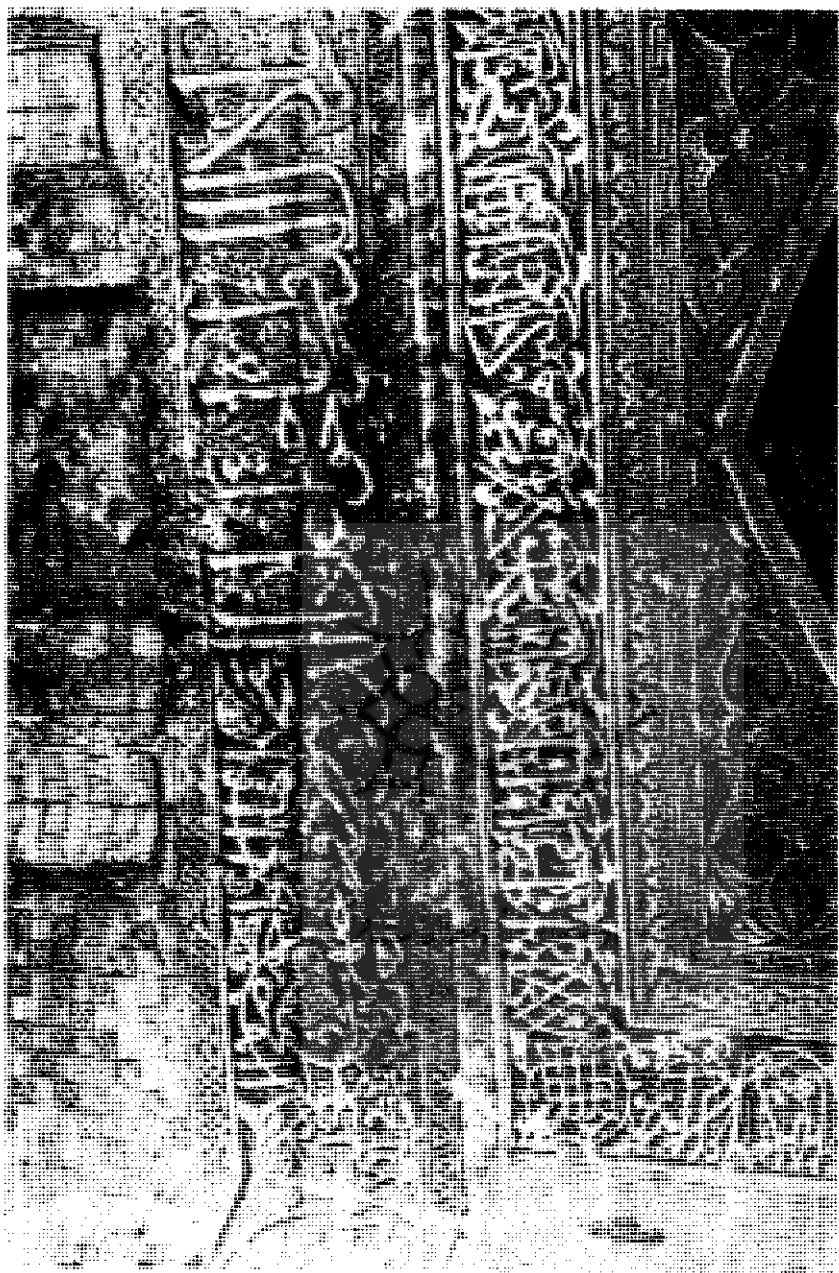
الاعظم الدستور الاعلم ، المشرف بقاطبة الا
لقاب خواجه جمال الحق وزلدين علی وابنه
الامير جلال الدين و اخاه خواجه عمادالدين
محمود و اخاه خواجه صنی الدين ادخلهم الله
فی رحمته اجمعين فی سنة ۷۹۲» (ش - ۱۲) .

پس از کتیبه بالا صفة‌های هشتگانه با آرایش‌های رنک‌آمیزی
شده گچی بر لچکی‌ها و قوسی‌های داخلی و جدار و جبهه قرارداد
که زیبایی آن وصف ناپذیر است (ش-۱۳) . گرداگرد صفة‌ها را
کتیبه خط ثلث به ترتیب دو بنای دیگر احاطه کرده و متن آن‌سوره
یاسین (سوره سی و ششم قرآن کریم) است که تا آیه چهل و پنجم در
این کتیبه نوشته شده و به جمله «وماتأیتم من آیه من آیات» پایان
پذیرفته است . در همه تزئینات صفة‌ها از ترنج‌ها و گچ‌بری‌ها و
ظرافت‌کاری‌های پوشش و جزآن نام‌های مقدس به خصوص نام
مبارک مولای متقیان (ع) با اشکالی زیبا-کوچک و بزرگ- جای‌جای
قرار داده شده است .

نقش و نگاره‌های لچکی‌ها و قوسی‌های صفة‌ها و ترنج‌های آن،
و رنک‌آمیزی همه اینها در زیبایی و ظرافت و جلا و جلوه چنین
بنظر میرسد که در آثار قرن هفتم و هشتم ایران ماندنی نداشته باشد.

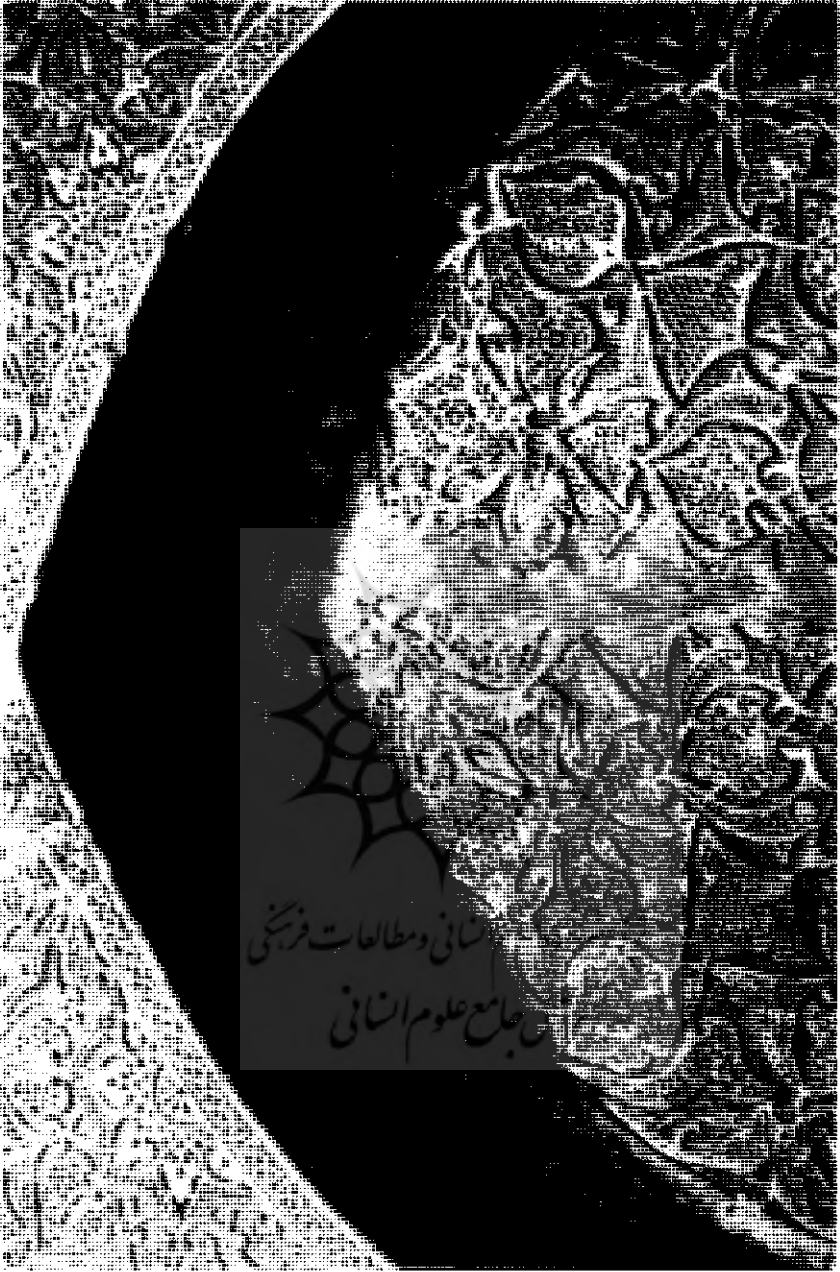
۸۰۵ هجری - بقعه شاهزاده ابراهیم :

در شرق قم مزاری بنام «شاهزاده ابراهیم» هست که بنای فراز
آن از دهه نخستین قرن نهم و بناکننده زنی است که از او در کتیبه
بنا به شکل «خاتون عظمی و بانوی کبری ، بلیقیس عهد و اوان ،
خدیجه عصر ، رابعه دهر ، عصمة الدنيا والدين ، صفوة الاسلام
والمسلمین زیدت عصمتها و خلدت عظمتها» یاد شده و با ملاحظه

بقعه مورخ ۷۹۲ باغ گنبد سبز - قم
انجام کتیبه کمریندی مشتمل بر نام سه تن از مدفونان و تاریخ بنا
(شکل - ۱۲)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

کتابخانه مدرسه فیضیه قم
کتابخانه علوم انسانی

شکل - ۱۳)
بقعه مورخ ۷۹۴ باغ گنبد سبز - قم
فستی از آرایش‌های گچ بری و رنگ آمیزی دیوار یکی از صحنها

قسمت اخیر کتیبه بخصوص جمله «صفوة الاسلام والمسلمین» که مرادف «صفی الاسلام والمسلمین» در القاب و عناوین امراء خاندان علی صفی است چنین بنظر می آید که او نیز از افراد همین خاندان و چه بسا همان «زهرا خاتون» یاد شده در عبارت تاریخ حافظ ابرو^{۷۴} - که بعهد خود فرمانروای واقعی قم بود^{۷۵} یا شخصی دیگر همسان او باشد.

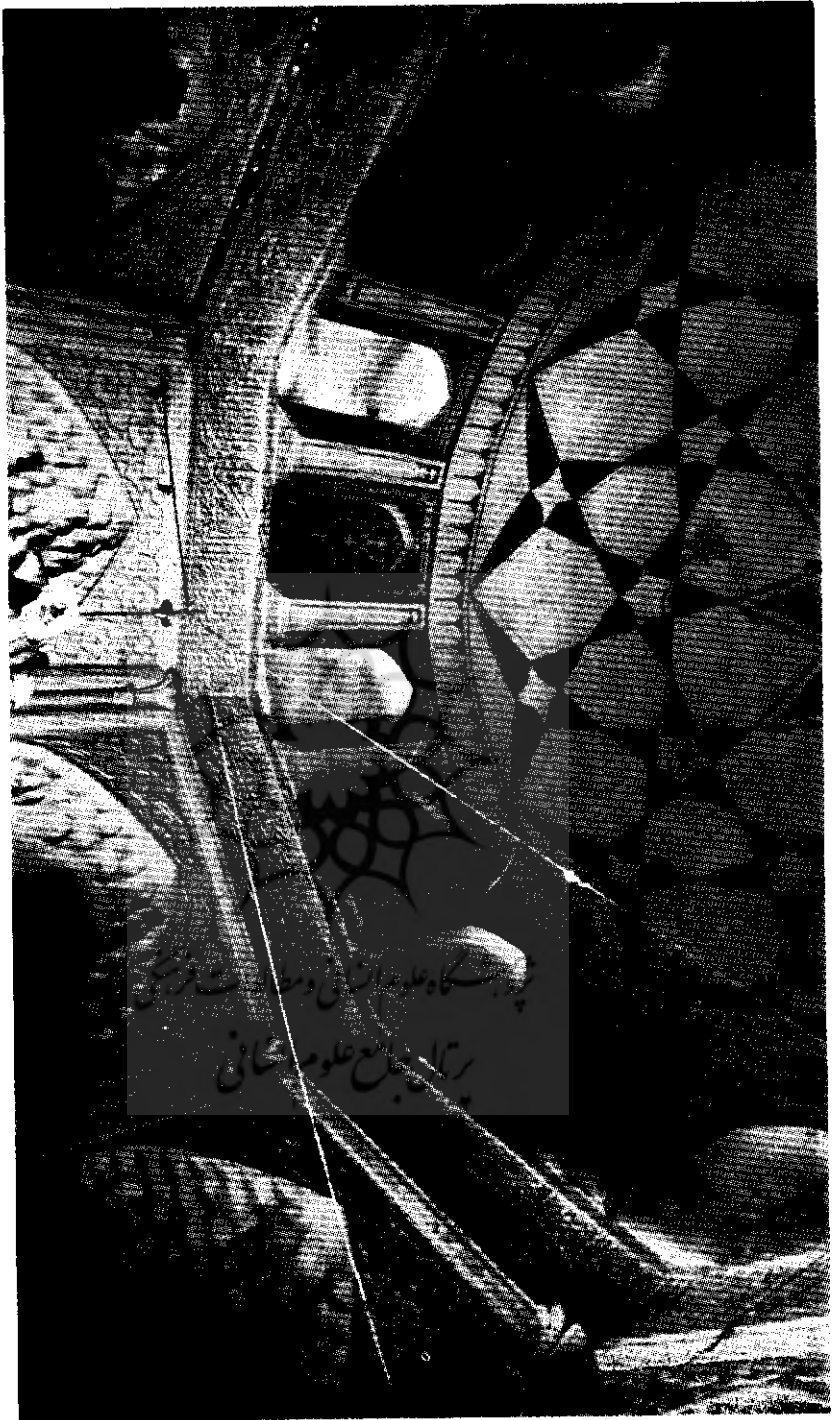
نمای این بنا از بیرون هشت ضلعی و از درون نخست چهار گوشه متساوی با چهار صفا در چهار سو است که با بالا آمدن نیم طاقها در زاویه های بقعه به هشت ضلعی و پس از آن به شانزده ضلعی تغییر یافته و سقف گنبدی بر فراز آن افراشته شده است. قسمت قوسی سقف با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده و تزیین یافته که در نقطه مرکزی نیز دایره ای از آنهاست. گرداگرد نماهای شانزده گانه زیر آن هم که هشت تایی آن نورگیر است با حاشیه ای از نقوش گچ بری شده آراسته گردیده است. نورگیرها با مشبك های گچ بری زیبایی پوشیده بوده که تنها دو مشبك از آن جمله سالم یا نیمه سالم بر جای مانده است (ش-۱۴).

پس از آن در آغاز قسمت هشت ضلعی کتیبه ای به خط ثلث برجسته در زمینه گل و بوته میان دو زنجیره از نقوش گچ بری شده که متن آن بقرار زیر است:

امرت بعمارة هذه الروضة الرفیعة والمرقد
المنیفة المشهد المنور المعطر المقدس الامام
المعصوم الطاهر المطهر ابی القاسم ابراهیم بن

۷۴- برگ ۱۸۸ عکس ۲۸۶۹ و برگ ۱۲۹ عکس ۲۷۳۲ دانشگاه .

۷۵- شرح حال خواجه اصیل الدین قمی در همین بحث دیده شود .

(شکل - ۱۴)

شاهراه ابراهیم - قم

(نمایی از قسمت زیرین کتیبه)

سقف ، نماها و شبک‌های گچی ، کتیبه کمر بنده ، صفحه‌ها و آرایش‌های گچی بر روی طریف آنجا

احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن -
 الحسین بن الامام المفترض الطاعة اسدالله
 الغالب ابی الحسن امیر المؤمنین علی بن ابیطالب
 صلوات الله وسلامه علیه وعلیهم اجمعین بمنه
 الخاتون العظمی البانوی الکبری وبلقیس العهد
 والاوان، خدیجة العصر، رابعة الدهر، عصمة الدنيا
 والدين، صفوة الاسلام والمسلمین زیدت
 عصمتها وخلدت عظمتها فی شهر شوال سنة
 خمس و ثمانمائة . نمقه العبد علی بن حسن
 الطوسی .

پایین این کتیبه بدنه قوسی صفاها و نیم طاقها آراسته به
 مقرنس کاری و لچکی های دو سو و جزوهای میان صفاها نیز مزین
 به نقش و نگاره های زیبای گچی است . زیر مقرنس ها کمربندی از
 تزیینات گچ بری گرداگرد بقعه را فرا گرفته و بر روی هم آرایش های
 گچی این بنا از ظرافت خاصی برخوردار است .

۸۰۶ هجری - ترجمه تاریخ قم : ناصحی

حسن بن محمد بن حسن قمی مورخ و دانشمند قرن چهارم در سال
 ۳۷۸ تاریخ مبسوطی برای قم به نام صاحب بن عباد وزیر دانشمند
 آل بویه نوشت که کتابی معتبر و مشتمل بر بیست باب بوده و
 فهرست اجمالی ابواب مزبور در مقدمه کتاب آمده است . این کتاب
 در قرن نهم به دستور خواجه فخرالدین ابراهیم از امراء خاندان
 علمی صفی به وسیله حسن بن علی بن حسن بن عبد الملك قمی به
 فارسی ترجمه شده و آن آخرین اثری است که از این دودمان به دست
 ما رسیده است .

اطلاعاتی که از زندگانی و شرح حال مترجم تاریخ قم داریم در فصل مربوط به قرن نهم از تاریخ قم نویسنده سطور آمده است.^{۷۶} او خود سبب ترجمه کتاب را در آغاز آن شرح داده که به نقل سطوری چند از آن مبادرت میرود :

« . . . . در زمان سابق واوان سالف تاریخی عربی بود مشتمل بر بیست باب و پنجاه فصل . جمعی که به لغت عربیت عالم و عارف بودند مطالعه آن می نمودند و از آن استفاده می کردند و طایفه ای که فهم ایشان از ادراک علم عربیت قاصر و عاجز بود از فوائد آن محروم و مأیوس می شدند . اکابر آن روزگار همت بر آن داشتند که از علماء عربیت در خواه کنند تا آن کتاب را از تازی با فارسی نقل کنند تا فوائد آن عام گردد و جمهور اهل قم از مطالعه آن محظوظ و بهره مند شوند ، به سبب انقلاب زمان و واسطه حوادث دوران در آن توقف افتاد تا به روزگار همایون حضرت . . . . (فخرالدین ابراهیم بن عمادالدین محمود بن شمس الدین محمد بن علی الصفی^{۷۷}) ، و آن کتاب به شرف مطالعه او رسید . از این بنده ضعیف نحیف فقیر در خواه کرد که آن را از تازی با فارسی نقل کند تا چنانچ عربیت دانان از آن مستفید شوند فارسی

۷۶- قم در قرن نهم ، ص ۱۹۶ و ۱۹۷ .

۷۷- عنوانها و نقابی که در اینجا برای این امیر آمده ذیل شرح حال او

نقل شد .

خوانان نیز از آن مستفید شوند . هرچندکه این بنده استعفا کرد و گفت که مرا قابلیت و استعداد این شغل نیست ، از چومن ضعیفی چگونه این عمل قوی آید قبول نکرد و عفو نفرمود و حمل بر خویشتن داری و تقصیر خدمت کرد . . .

پس به ضرورت متصدی ترجمه و تفسیر کردن آن کتاب شد و از خاطر خاطر اسباب فضل و هنر استعداد همت نمود و این کتاب را به توفیق حق عزاسمه و به یمن دولت حضرت مخدومی شهر یاری و به همت بزرگان دین و ملت و علماء اسلام و شریعت در شهر سنه خمس وست و ثمانمائه از عربی با فارسی نقل کرد . . . ۷۸

از ترجمه کتاب تاریخ قم - که بنا بر آنچه مفاد عبارت بالاست همه آن به فارسی درآمده - جز پنج باب درست نیست . نسخه هشت بابی را که مؤلفان مستدرک الوسائل و انوار المشعشعین^{۷۹} مدعی در دست داشتن آن بوده اند گویا کسی جز آنان ندیده است . نشان آن را بسیار جاها دادند که نگارنده این سطور به جستجو برخاست و نیافت . اصل عربی و نسخه اصل ترجمه نیز در دست نیست . قدیم ترین نسخه موجود ترجمه تاریخ همان است که به وسیله فرزند او در سال ۸۳۷ استنساخ شده و نزد سید عبدالرحیم خلخالی بوده و دهخدا و نفیسی و مجتبی مینوی آنرا نزد او دیده اند^{۸۰}.

۷۸- ص ۲ و ۳ ترجمه تاریخ قم .

۷۹- خاتمه مستدرک : ۳۶۹ . انوار المشعشعین : ۳ . مؤلف ریاض العلماء نسخه بیست بابی از ترجمه را در قم دیده بوده است : ج ۲ ، حرف «ح» .

۸۰- امثال و حکم دهخدا ۴ : ۱۷۷۴ ذیل مثل «میخ قمی» . احوال و اشعار رودکی ۳ : ۱۱۲۹ .

و شخص اخیر از روی آن نسخه‌ای برای مرحوم میرزا محمد خان
قزوینی برداشته که اکنون در دانشگاه است. ۸۱.

این نسخه سپس جزء کتابهای خریده شده از کتابفروشی سقراط
به کتابخانه ملی رفته و نگارنده آن را در همان کتابخانه یافت .
پایان نسخه که مشتمل بر فائدت‌های تاریخی نیز هست در اینجا نقل
میشود :

تمامه فی المجلدة الثانية . تم كتابة هذه
المجلدة الاولى بتوفيق الله رب الاخرة والاولى
باشارة صاحب الاعظم الاعدل الاكرم، المرتقى
بعوالى المهمم، دستور الوزراء فى العالم، مربي
العلماء و الصلحا، ملجاء الضعفاء و الفقراء .
المنظور ينتظر . . . الملك الولي الخواجه زين
الدوله والدنيا والدين على . . . الله تعالى
فى الخافقين علوشانه ۸۲ على يدى اقل عباد الله
تعالى جرماً واكثر هم جرماً بهاء الدين بن الحسن
بن بهاء الدين بن الحسن بن عبد الملك الحافظ
غفر الله له ولوالديه ولجميع المؤمنين والمؤمنات .
وقد وقسع الفراغ من تحريره يوم الاثنين
السابع والعشرين من شهر ذي حجة الحرام سبع

۸۱- به شماره ۱۴۲- ب دانشکده ادبیات (فهرست ادبیات : ۷۶) .

۸۲- شاید این خواجه از بازماندگان دودمان علی صفی بوده است. در
صریح‌الملک ۴ : ۸۴ عکس دانشگاه از خواجه حاجی بن خواجه سعادت شاه بن
خواجه ابراهیم قمی که در شوال ۹۲۹ قفی برآستان شیخ صفی نموده است
یاد شده . طبعاً احتمال آن که این شخص نیز وابسته به خاندان مورد بحث باشد
در میان است .

و ثلثین و ثمانمائه هجریه نبویه بمدینه مصونه
محروسه قم حماهاالله تعالی عن طوارق الحدثان
و نوائب الزمان .

پنج‌باب موجود ترجمه تاریخ قم در سال ۱۳۱۳ به وسیله آقای
سید جلال‌الدین طهرانی براساس نسخه‌ای مورخ ۱۰۰۱ به چاپ
رسیده و اکنون نیز براساس مقابله با عمده نسخه موجود به وسیله
نگارنده در دست تصحیح است که امید است به یاری حق برانجام و
اتمام آن توفیق یابد . ۸۳

۸۳- در این بحث همه آنچه را که درباره این خاندان درمآخذ اصیل دیده‌ام
آورده‌ام و نقل سفرنامه نجم‌الدوله را (که جمال‌الدین علی مدفون در بقعه مورخ
۷۶۱ باغ گنبد سبز را شاعر و ادیب و صاحب دیوان خوانده است) چون مآخذ
معتبری نیافتم ذکر ننمودم . گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در مخطوطات کتابخانه عارف حکمت در مدینه منوره مجموعه مکاتیبی به شماره
۴۱ منشآت هست که نگارنده امسال آن را در کتابخانه مزبور دید جز آن که توفیق
تفحص دقیق آنرا نیافت . بر آخرین برك این مجموعه یادداشتی است به ترکی در
باره محتویات آن به این شرح :

«مجموعه منشآت... محمد قمی و اعظام و اکابر... و سلطان محمد خان و
شاه طهماسب انشالری و سایر پسندیده طبع نقادان»
در این مجموعه باید دقت شود تا چنانچه مقصود از «محمد قمی» مزبور
«خواجه محمد قمی» امیر خاندان علی صفی باشد شاید بتواند اطلاعات دیگری
راجع به این خاندان به دست دهد .